

MİLLİ SARAYLAR

KÜLTÜR-SANAT-TARİH DERGİSİ SAYI: 5 / 2010

TBMM MİLLİ SARAYLAR DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINI
İSTANBUL 2010

Dolmabahçe Topografyasında Mimari Oluşum

Selçuk MÜLAYİM*

İstanbullular, üzerinde “Dolmabahçe” yazılı bir tramvay veya otobüse rastlamadıkları gibi, bu semtin kıyısında, düzenli vapur seferlerine tahsis edilmiş vapur iskelesi de görmediler. Son Osmanlı Sarayı dolayısıyla, kentsel gelişmeyi yaşayamayan bölge, 1940’lardan sonra, bir kamu yapısı sayılan İnönü Stadyumu’nun adıyla gündemde kaldı.

Güneyindeki Kabataş ile kuzeyindeki Beşiktaş’ın, baştan beri canlılığını koruyarak gelişmeleri karşısında, Dolmabahçe, coğrafi bakımlardan tanımlanmış vadi olmasına karşılık, sosyolojik anlamda kendi-merkezli gerçek bir semt olarak gözükmemektedir.

İstanbul Boğazı’nın Avrupa yakasındaki en seçkin bölgelerinden biri olan Dolmabahçe, adını, denizin toprakla doldurulmasıyla elde edilmiş bir bahçeden alıyor. Bu adlandırılma, komşusu Vişnezâde ve Mecidiye Köyü yahut Ayaspaşa gibi şahıs adlarına bağlı olmadığı gibi, Gümüşsuyu gibi doğal ortamın özelliğine de bağlı değildir. Zaman içinde, topografyaya yapılan insan müdahalesiyle elde edilmiş bir bahçe olmanın ötesinde bir prestij kazanan semt, 19. yüzyılın ortasından itibaren Osmanlı Devleti’nin büyük ölçülü kamu yapılarını taşımaya başlamış, bu mevkinin bir zamanlar denizden kazanılmış dolgu arazi olduğu unutulmuştur.

Uzun süre ıssız bir vadi olarak yaşadktan sonra, Osmanlı sultanlarının, sarayın payitahttaki konumu hakkındaki algılamaları değiştiğinden, yeni sarayın bu sahile; büyük kütleli devlet yapılarının gerideki vadinin yüksek noktalarına eklenmesiyle, çevre ilişkileri değişmiş, vadi haritası yeni bir kimlik ve çehre kazanmıştır.

Birbirini gören devlet yapılarının ortama katılmasıyla ve denizden bakıldığında, kıyı boyunca uzanan leb-i deryâ bir saray kompleksi ve caminin inşa edilmesiyle “bahçe” kavramı unutulmuş, bundan sonraki süreçte semtin adı yeni sarayın kimliği ile bütünleşmiştir.

İstanbul’un fethinden yaklaşık 400 yıl sonra inşa edilen Dolmabahçe Sarayı, döneminde, daha çok Çırağan Sarayı ile yarışabilecek ölçüde süslü ve gösterişli olmasına gayret gösterilen bir kompleks olsa da, İstanbul ve Boğaziçi’nin tarihinde oldukça yenidir ve kıyısında yer aldığı vadinin fiziki bütünlüğü içinde anlamlı bir yer tutmaz. Yapının bu duruşu, semtin Bizans günlerinden 19. yüzyılın ortasına kadar neden ıssız ve insansız bir tarih yaşadığını, şehre 1 km. daha uzak ve vadi derinliği daha az olan Beşiktaş’a göre, şehrin toplumsal tarihine neden katılmadığını açıklamıyor. Sahile yakın seçkin birkaç yapıyla, sahilden kuzey-batıya doğru yükselerek gelişen diğer yapı ve tesislerin harita üzerinde işlenmesiyle, dönem analizlerini ayrı paftalar halinde yapabilirsek bütüncül bir yaklaşım elde edebileceğiz.

re cılız, ama bugün cılız. Beşiktaş'ın su baskınları meşhurdur. Ayrıca İstanbul'da bir tek Aya Mama olduğunu ileri süremeyiz.

Bizans çağındaki adını bilmediğimiz Dolmabahçe vadisi, vadi tabanı boyunca ilerleyerek denize akan bir derenin deltasında genişleyen bir koya sahipti. Toprak dolgu öncesinde, balıkçı teknelerinin, bugünkü kıyı çizgisinden 250 m. kadar içeriye sokulabildiği küçük bir limandan söz edilebilir. Deniz seviyesine 10 m.'yi geçmeyen arazi kod çizgisi, o dönem için böyle bir deniz girintisine izin veriyor. Deltadaki balıkçılarla, vadi yamaçları ve gerideki verimli tarım arazisinin sahipleri arasındaki simbiyotik ilişkiyi kanıtlayabilecek durumda olmasak bile, şurası kesin: Buradaki iskelelere çıkarılan balık ve diğer deniz ürünlerinin müşterisi Galata, Pera ve Tatavla'da yaşayan gayrimüslimlerdi.

Anlaşılan o ki, bu arazi, Bizans çağında yoğun bir yerleşme gördükten sonra, terk edilip mezarlığa dönüşmüş bir alan değil; baştan beri esas itibarıyla bostanlıklar bir kırsaldı.

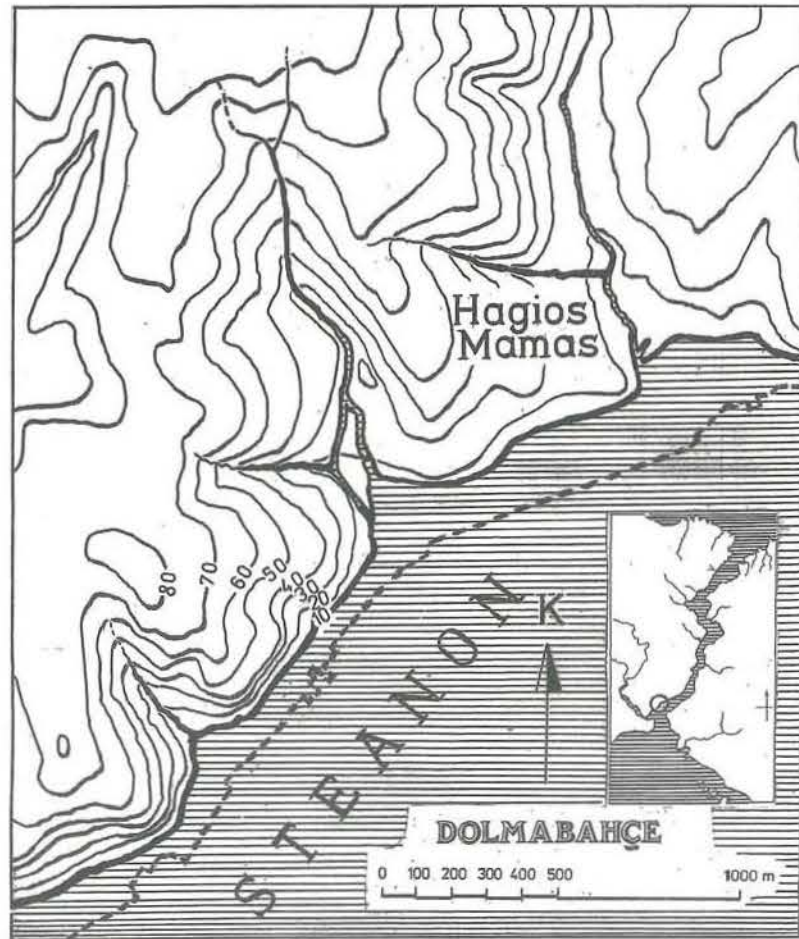
Osmanlı kaynaklarında bu vadi, Dolmabahçe mesiresi, Dolmabahçe çayırı olarak geçmekte, cirit oyunları ve çadırli düğün törenleri burada yapılmaktaydı. Osmanlılar isim değiştirmeye pek meraklı değildirler. İstinye, Tarabya, neredeyse olduğu gibi kaldı, Dolmabahçe Vadisi'nin adı yoktu, çünkü bu vadi meskûn değildi. Arkeolojik veriler de burada çok seyrek. Bu bakımdan ne Beşiktaş ne de İhlamur'la karşılaştırılmaz.

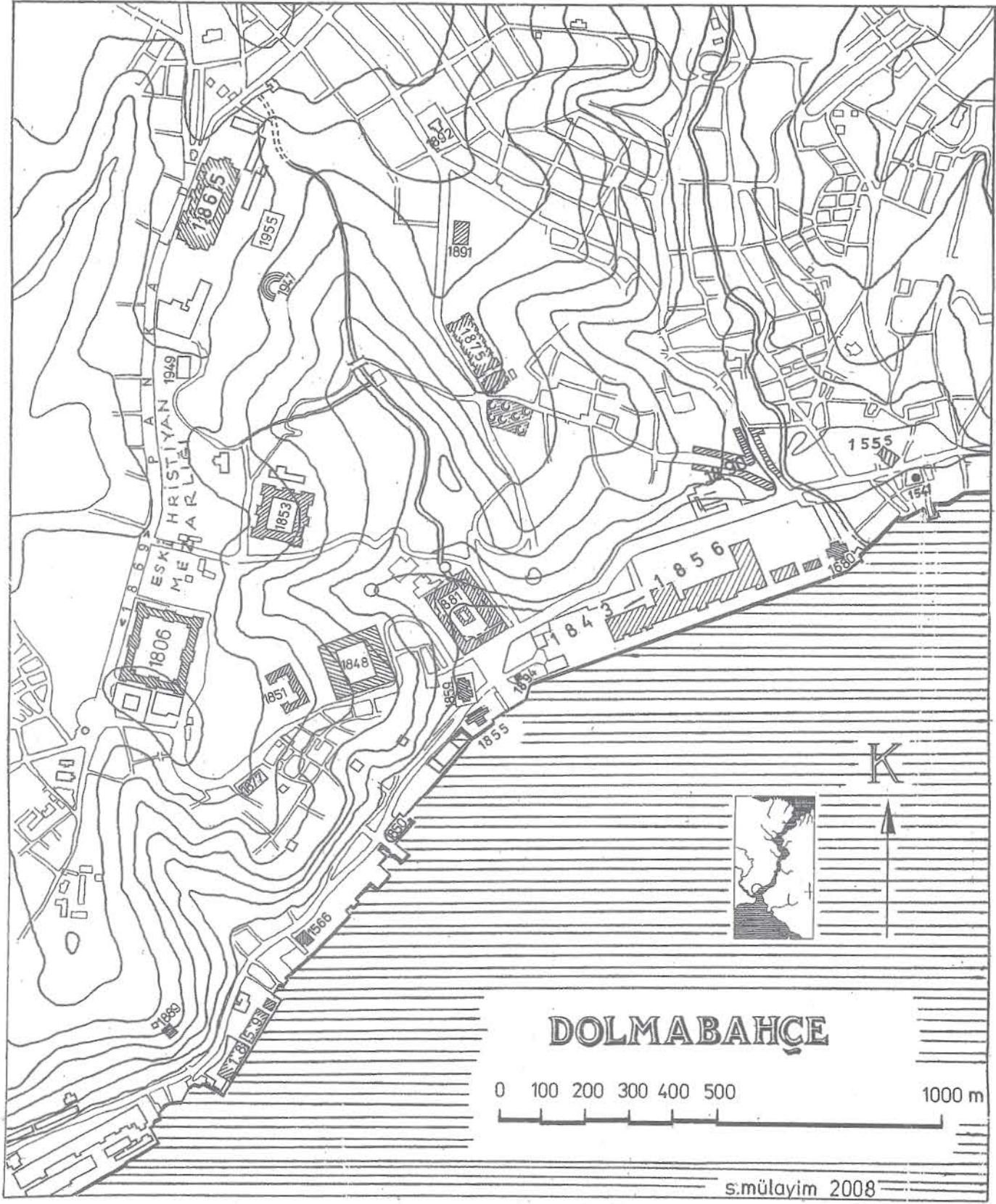
Dolmabahçe Sarayı ile Bezm-i Âlem Valide Sultan Camisi'nin kıyıda sınır teşkil ettiği vadi, 19. yüzyıl içinde, yüksek noktalarında büyük askerî yapılarla çevriliydi.

19. yüzyılın sonuna kadar haritalarda açıkça görülen dere, cami ile saray arasında denize dökülüyordu. Önce Tüfenkhâne daha sonra da İstabl-ı Âmire binasının altına alınan dere, diğer pek çok akarsu gibi, "tedhir-i mecrâ ve sedd ameliyatı" görmüş, giderek suyu çekilerek zayıflamış, daha sonra adıyla birlikte haritalardan büsbütün silinmiştir. Bir başka deyişle, eğer kaynakları kurumamış olsaydı, dere bugün İnönü Stadyumu'nun altından akacaktı.

18. yüzyıl boyunca ve öncesinde, **suburbum** (haric-i sur) statüsündeki bu vadi, geniş ölçüde mezarlık, bahçe, bostan ve mesire idi. Bu ortama yapılan girişimler, askerî tesislerin hâkim tepelere birer birer yerleştirilmesi şeklinde yürüdü (o dönemde, savaşta hava hâkimiyetinin etkinliği bilinmiyordu). Mahiyetleri ve işlevleri gereği, bu yapıların çevre alanları da çok genişti. Böylece neredeyse bütün vadiyi ya mezarlık ya da askerî bölgelerden oluşan bir zincirle kuşatan yeni bir atmosfer oluştu. 19. yüzyıl ortalarına kadar, vadi tabanı boyunca akarak, Dolmabahçe Camisi ile sarayın doğu kapısı arasında denize ulaşan derenin kuzeydoğu-

2 Bizans dönemindeki kıyı şeridi topografik yükseltilere bağlı olarak, adını bilmediğimiz Dolmabahçe Deresi ile İhlamur Deresi'nin belirgin delta girintileriyle belirleniyordu. Bir başka deyişle, denizin 3-5 m. yükseleceği varsayılırsa, sonradan doldurularak elde edilen rıhtım, sahil yolu ve stadyum tabanının sular altında kalacağı açıktır.

3 1837'de yapılmış olan Moltke haritasının, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye tarafından daha sonraki çevirisinde başka yapılar da eklenmiştir. Haritada dikkati çeken şu ki, İhlamur Deresi Beşiktaş Hayreddin İskeleyi'ne kadar ulaşmış buradan denize dökülmekte, adı bilinmeyen Dolmabahçe Deresi, Nişantaşı civarından doğarak ve en az iki kol alarak zenginleşmektedir. Bu dere en az iki köprü altından geçtikten sonra İstabl-ı Âmire binası ve rıhtımın altından geçerek denize dökülmektedir. Maçka Esihanesi'nden önce, aynı yerde görülen iki avlulu yapı "Mekteb-i İdadî" olarak belirtilmiştir. Bitişik iki avlulu binanın plan özelliklerine bakılırsa, beden duvarına bitişik bir de minaresinin olabileceği düşünülebilir.

sunda yükselen arazi, küçük bostanlar, engebeli toprak yollarla Maçuka (Maçka)'ya doğru yükseliyordu. Tepede 70 m.'ye ulaşan sırttan sonra İhlamur Deresi kıyılarına doğru tekrar alçalan yamaçlar yoğun koruluktur.

Dolmabahçe Sarayı'nın kuzey sınırı Bizans döneminde Hagios Mamas denilen ayazma-mesire, saray bahçesine dönüşmüştü. Bugünkü Vişnezâde ile örtüşen bu alanın en yüksek kesimde Küçük Müslüman Mezarlığı bulunuyordu.

Vadinin batısındaki yükseltiler, yine 70 m.'ye kadar ulaşan bir başka sırta tırmanmaktadır ki; bugünkü Sıraselviler Caddesi, Taksim Meydanı, Cumhuriyet Caddesi ve devamı olan Hâlâşkârgazi Caddesi ile Şişli'ye ulaşan bu eksen, Pera, Tarlabası, Elmadağ dolayısıyla daha canlı bir yerleşmenin sınırındaydı. Vadinin bu kesimi Galata-Pankaldi ekseninin varoşu sayıldığından çeşitli cemaatlerin mezarlık alanı olarak kullanılageldi. Bugünkü AKM'den başlayarak Nişantaşı'na kadar enli bir arazi bandı olarak ilerleyen Hristiyan Mezarlığı 19. yüzyılın başına kadar yapılaşmayı da engellemiştir.

Kabataş-Fındıklı sırtlarından başlayarak Gümüşsuyu'nda son bulan Müslüman Mezarlığı, Ayaspaşa Mezarlığı veya Büyük Mezâristan olarak bilinir. Bu alanın kuzeyinde, Pankaldi Caddesi sınır olmak üzere vadinin doğu sınırı gayrimüslim mezarlığı hâlinde, Şişli-Nişantaşı ayırım noktasına kadar uzanmaktaydı. Bu mezarlık nakil yoluyla taşınmıştır.

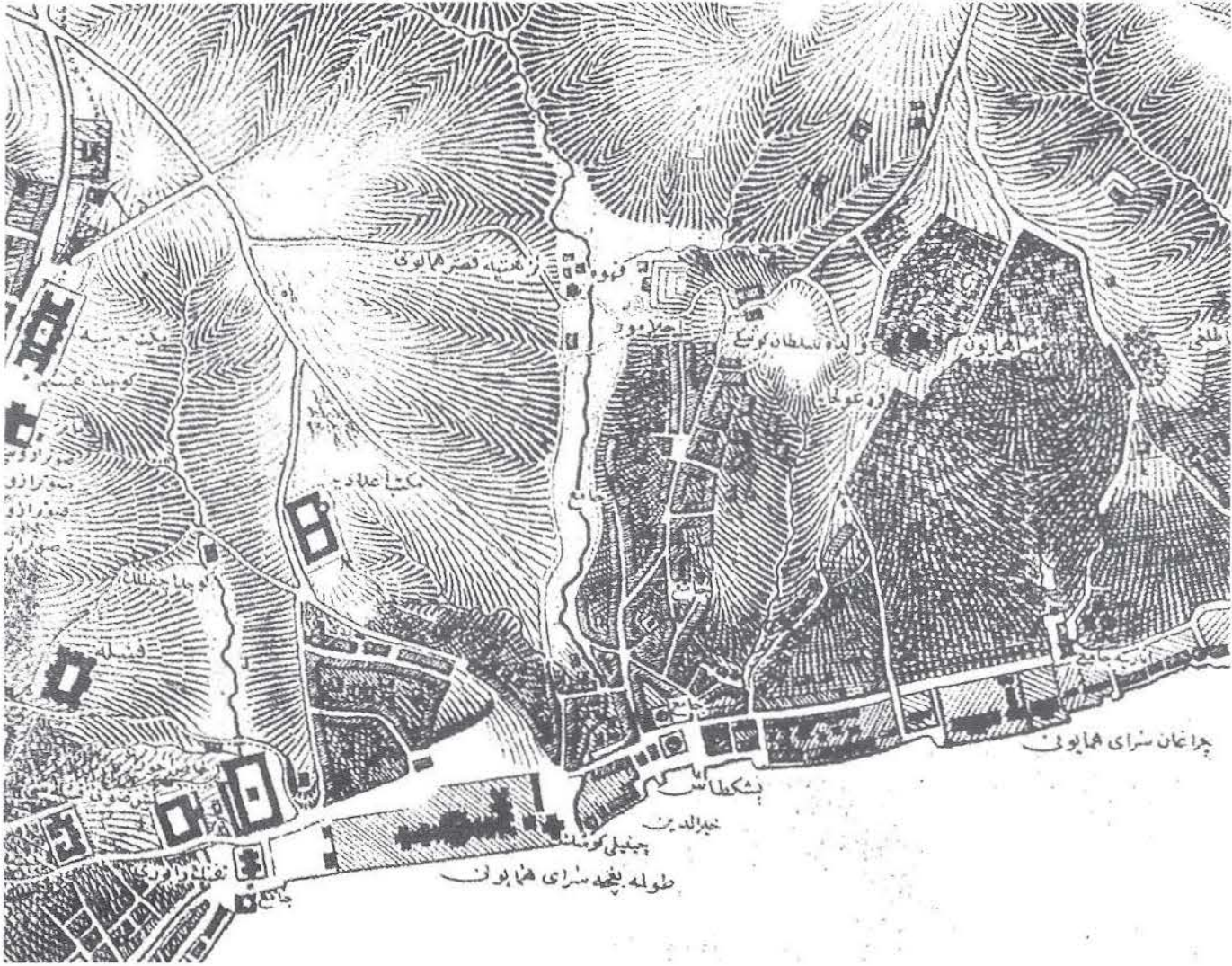
Fındıklı ve Kabataş'tan başlayarak, Ortaköy'e kadar ulaşan sahil yolu ve genişletilmiş kıyı şeridinin, üzerinde yer aldığı dolgunun ne zaman yapıldığı tartışmalıdır. Fetih'ten sonra 1500'lü yıllara kadar doldurma işleminin, bir defada değil; ihtiyaç üzerine, aşamalar hâlinde sürdürülmüş olması gerekiyor.

1555 tarihli Beşiktaş Sinan Paşa Camisi ile Barbaros Türbesi (1542) denizden birkaç yüz metre içeride kalıyor. Aynı şekilde Fındıklı Molla Çelebi Camisi (1566) yapıldığında ise burası çoktan doldurulmuştu. Bu yapılar başka bir yerde inşa edilip, sonradan kıyıya taşınmadığına göre, 16. yüzyılda bu noktaları birleştiren bir kıyı dolgusu mevcuttu.

Vadi tepelerini taçlandıran yapılar 19. yüzyıldaki biçimleriyle günümüze ulaşmış, ancak hemen hepsinin yerinde benzer işlevi gören, daha eski tarihli alt yapıların olduğu kanıtlanabiliyor. Acaba, 19. yüzyıl için yapılan genellemeler 18. yüzyıl içinde yapılabilir mi? Ve bu yapılar hangi kronolojik katmana kadar inebiliyor?

Bulunduğu çevrenin en eski yapılarından biri **Taksim Kışlası**'dır. Beşiktaş saraylarından hiçbir çağdaşı kalmamış, Dolmabahçe Sarayı ise bundan yarım yüzyıl sonra yapılmıştı. Bu yapıyı, Rami, Davutpaşa, Levent, Selimiye gibi, kışlalar geleneğinin kent içindeki bir örneği olarak kabul etmek gerekiyor. Şu farkla ki, şehrin dışında ya da kenarında değil, Taksim'in ortasındaydı. Bu husus seçkin mimari üslubunda gözetilmişti. 1806 yılında tamamlanan bina, mimarlık tarihinde, oryantalist-eklektik söylemin en tipik yapılarından biri olarak fotoğraflarda kalmış eserlerden biridir. Yıkımı 1939-40 yılları boyunca tamamlanmış, yerine İnönü Gezisi oturtulmuştur. Dolmabahçe Saat Kulesi'ne 700 m. mesafede, karşı yamaçtaki Maçka İdâdisi'ni çıplak gözle gören bina yakın çevresindeki yapılaşmayı doğal olarak önlemişti.

Maçka, Topağacı, Teşvikiye ve Mecidiye Köyü gibi, çoğunlukla mesireden dönüştürülerek yeni ihdas edilen semtlerdeki yerleşmeler, pek çok açıdan Suriçi'nden farklı kimliklerle ortaya çıkarken, Avrupalı hayat tarzını teşvik eden ortamlar sağlanıyordu.

3 Bizans döneminde bir derenin yamaçlarında bağlık-bostanlık vadi iken, Osmanlı döneminde Beşiktaş'taki yoğunluk nedeniyle güneybatıya doğru kayan Saray-ı Hümayun, üzerinde yer aldığı dolgu alan nedeniyle Dolmabahçe Sarayı adı ile özdeşleşti. Bölgenin en eski binası, 1806 tarihli, bugün mevcut olmayan Taksim Topçu Kışlası'dır. 19. yüzyılın ortalarından başlayarak sırasıyla inşa edilen büyük kütleli kamu yapıları bakımından, Haydarpaşa-Üsküdar arasındaki oluşuma benzemesine karşılık, sahildeki son Osmanlı sarayı dolayısıyla ayrı bir önem kazanan vadi, yüzyılın mimari üsluplarını sergileyen bir kamu alanı olarak, ancak 1950'li yıllara kadar bu özelliğini koruyabildi.

Üsküdar, bir Anadolu kentinin özelliklerini de yansıtırken, Dolmabahçe vadisi, yeşil, fakat bir o kadar sert çizgili devlet yapılarının kontrastını taşımaktadır.

Yeni Osmanlı Sarayı için seçilen yer, havası, suyu ve manzarası yanında, kara tarafında uzanan vadiye koruyucu kalelerle tahkim edilmişti. Saray, vadinin düzleştiği ağıza yapılmadı, eski Beşiktaş Sarayı gibi, arkasında güvenli bir koruluk yamaç ve mahremiyeti sağlayan yüksek duvarlarla çevrildi. Bezm-i Âlem Valide Sultan Camisi ise derin bir arka plan önünde silüete hâkim tek yapı olmak üzere yerleştirildi. Tıpkı Çırağan'da olduğu gibi; saray, korkuluk yamaç eteğinde, Büyük Mecidiye sahil silüetine hâkim olmak üzere Beşiktaş sahil sarayının, aynı kıyı boyunca güneybatıya kaydırılmasından sonra, devletin ve İslâm'ın önderliğini temsil eden bir numaralı kişi, haremiyle ve bütün çevresiyle birlikte yeni bir ortamın beşerî unsurlarını oluşturdular.

II. Abdülhamid'in tahttan uzaklaştırılmasıyla, Sultan Reşad'ın cülûsu Dolmabahçe'yi yeniden canlandırdı. Ancak, sivil mimari bu çevreyi de zorlamaya başlamıştı. 29 Haziran 1904 tarihli bir belge çok ilginçtir:

Maçka Kışlası adıyla bilinen yapının aynı zamanda “Maçka Silahhânesi” adıyla da anılması, aynı binanın işlev değişikliği ile ilgilidir. 1875’te tamamlanan, Dolmabahçe Vadisi’ne hâkim bir noktada ve cephesi Taksim’e dönük olarak düşünülmüş bina, kütle, plan ve cephe tasarımı bakımından bilinen anlamdaki kışla kimliğinden uzak, daha çok yüzyılın ikinci yarısına ait bir okul görünüşündedir. 1819 tarihli Kauffer haritasında burası boş gözüktüyor, Moltke’ye dayalı 1849 tarihli haritada ise “Maçka İdadisi” adıyla bir yapı çizilmiştir. Bu bina, 1835 tarihli Mekteb-i Harbiye’dir. İşte bu bina yıkılıp yerine bugünkü Eslihâne yapıldı. Açılışını Pertevniyal Valide Sultan yaptı ve Aya İrini’deki silah koleksiyonu buraya nakledildi. 1955’te İTÜ’ye verildi. Bu arada Harbiye, 1865’te Pangaltı’daki binasına taşındı. Dört yönden girişli binanın orta bloğu 1950’den sonra yıktırılıp, yapı Askerî Müze’ye dönüştürüldü.

1850’lere doğru Gümüşsuyu’nda bir **Topçu Kışlası**, bir de **Askerî Hastane** yapılıncaya, Taksim’den Dolmabahçe’ye inen Ayaspaşa Bulvarı’nın önemi arttı.

1877’de Prusya Elçilik Binası, Ayaspaşa kadar Dolmabahçe’ye de hâkim bir yapı olarak yükselince, Bulvarın güney sınırına apartmanlar sıralanmaya başlandı. Fakat bu gelişmeyle Ayaspaşa Kabristanı ortadan kalkmış oldu.

Vadinin tepe noktalarında kurulan tesisler, çevreyle olan ilişkileri değiştirdiği gibi, doğrudan vadinin kimliğini de belirlemişlerdir. Her iki sırt boyunca sıralanan askeri okul ve kışlalar, kuzey-güney doğrultusundaki iki caddeyi vurgulayıp tanımlamışlardır. Bunlardan biri eski Pankaldi Şosesi (sonraki Cumhuriyet Caddesi), diğeri Maçka Caddesi’dir.

1853’te **Gazhane** tesislerinin kurulması, 1859’da bir **saray tiyatrosu**’nun vadi çanağına oturtulması, fakat hepsinden çok Sultan II. Abdülhamid’in Dolmabahçe Sarayı’nı terk ederek Yıldız’a geçmesi, bu alana tekrar farklı bir yoğunluk getirdi, Dolmabahçe, tramvay ve faytonların sıkça gelip geçtikleri bir mesire alanına dönüşmüştü.

Şehre 2 km. daha uzak olan Çırağan Sarayı, bir yamaçla deniz arsasına sıkışmıştı, kalabalık Ortaköy Vadisi’ne doğru genişlemesi veya kuzey rüzgârına açık Defterdar Burnu ya da Kuruçeşme’ye doğru ilerletilmesi düşünülemezdi. Bu sarayın terk edilmesi için geçerli sebepler, **Beşiktaş Sarayı** için de geçerliydi. Şöyle ki, Ortaköy gibi, erkenden ve çok daha hızlı bir şekilde şehirleşmeye yüz tutmuş Beşiktaş semti, sınırlarını güneye doğru zorluyor, Vişnezâde yamaçları dolayısıyla fiziki bakımdan da adeta hapsedilmiş olan saray alanına baskı yapıyordu. Kapalılık ve mahremiyet sınırları zorlanıyor, artık satıcı sesleri, çan sesleri, domuz eti satılan mahallelerden yükselerek Halife’nin duvarlarını aşabiliyordu. Hızlı kentleşmenin hazırladığı sosyolojik yığılma, cemaatler, türlü toplumsal kesimler, pazaryerleri, kayık iskeleleri ve hamallarıyla birlikte geliyordu. Bir süre sonra buna atlı tramvay da eklendi. Özetle, “Beşiktaş Sarayı” adıyla bilinen kompleks, 1830’lardan sonra, bir Osmanlı Sarayı için aranan özellikleri kaybetmeye başladı.

Topkapı Sarayı’nın terk edilmesi, Boğaziçi kıyısındaki sahil-saray kavramı pahalıya mal olmuş, fakat geri dönülmez bir sürece girildiği bir anda, eski Aya Fokas ve Diplikionion’a göre şehre daha yakın, metrük Dolmabahçe Vadisi yeniden keşfedilmiştir.

Boğaziçi’nde sıkça görüldüğü üzere, denizden karaya doğru sokulan deltanın düşey kesiti olan koni, mimarlara, topografyanın belirlediği yükselti seçeneklerini hazırlamakla birlikte, Dolmabahçe’nin toprak plastiği, mimari doku ve yerleşim açısından hiçbir şekilde Beşiktaş ile karşılaştırılmaz. Beşiktaş, hatta Ortaköy ya da

Gümüşsuyu'ndaki Azaryan Josef tarafından yaptırılan ve Dolmabahçe Sarayı'na nâzır olması dolayısıyla istimlâk söz konusu olan bina için istimlâk istenir. Azaryan, 17 bin liradan aşağı bedel kabul etmediği için bina satın alınmayıp, "masrafi, inşaatın bu derecede yükselmesine göz yuman belediye dairesinden karşılanmak üzere, saraya bakan pencerelerin iptali hususunda lazım gelen muamelatın icrâsı..." şeklindeki hüküm uygulanır.

Son Osmanlı Sultanı, Son Halife, her ikisi de bu sarayı terk ederek Osmanlı tarihini de noktaladılar (1922-1924). Cumhuriyet Dönemi'nin önemli toplantıları, kongreler burada yapıldı, bugün bir müze-saray olan yapının Veliahd Dairesi, Devlet Resim ve Heykel Müzesi'dir.

Dolmabahçe Vadisi özelindeki mimari oluşum, devlet isteklerinin dikte ettirdiği bir protokol sırasıyla gerçekleşti. 19. yüzyılın başından itibaren ihtiyaç duyuldukları, sırasıyla planlanan büyük kütleli odak yapıların peşpeşe alana katılmaları, vadiyi 20. yüzyılın ortasına kadar sivil iskândan uzak tutmuş, masun ve mahfûz kılmıştı. Vadinin toprağını ve yeşilini koruyan şey, insanların ahlakı, insafı ya da doğal çevre bilinci değil; bu alanın tabulu gücüdür. Bu karizmatik kalkan araziye 1950'ye kadar koruyabilmiştir. Nitekim 1950'lerden başlayarak rant, bu araziye çok dikkatli, temkinli ve fakat sinsice yaklaşmaktadır.

Dolmabahçe, ana şehre hem çok yakın hem de çok uzak bir semttir. Bununla şunu kastediyoruz: Beşiktaş ve Ortaköy'e göre mesafe olarak yakın duran semt, 19. yüzyılın sonuna kadar gerçek bir İstanbul mahallesi olmamıştır.